

FÉSÜS ÁGNES

A kockázatkezelés kulturális aspektusai

A műszaki fejlődéssel a műszaki kockázatok és biztonság problémája is középpontjába kerül mind a folyamatoknak maguknak, mind hatásaiknak. Ezek a hatások lehetnek például környezetiek, egészségiek vagy pszichikaiak. A műszaki kockázat kutatásának van szaktudománya. Ez arra koncentrál, hogy ún. kvantitatív kockázatelemzést végezzen. Ebben a rövid tanulmányban arra szeretnék rámutatni, hogy a kockázat sokkal gazdagabb jelenség, mint amit a kvantitatív kockázatelemzés sugall. Továbbá kiemelten foglalkozom azzal, hogy ennek tudása lecsapódott a népi bölcsességben vagy akár az irodalmi művekben. Új feladatként jelentkezik ennek a tudásnak részben a feltárása, részben a mobilizálása a műszaki fejlődéssel együttjáró mai problémák, úgymint a lakossági recepció és formáinak megvilágítására.

Dolgozatomat egy határfeszítő kísérletnek szánom. A tudományos megközelítés – tudatosan vagy kevésbé tudatosan – feltétlenül a keretkijelöléssel kezdődik, a választott eszköz által megkonstruált határok kijelölésével. Több tudomány határán mozgok, miközben a kockázat és irodalom kérdéskörét bontom ki. Nem törekedtem teljességre, de igyekeztem az egyes gondolatköröket érthető módon bemutatni. Dolgozatomban megpróbálom három irányból megközelíteni a kockázat és irodalom viszonyát, a kézenfekvő felől haladok a rejtettebb megjelenés felé. Nem kívánom a kockázat toposz feldolgozását adni, általános áttekintés után szeretnék egyes kiemelt szövegekben foglalkozni a kockázat megjelenésével. A „nyelviségben való létezés” sokszor használt, elhasznált gondolatnak tűnik. A kockázat mint diskurzus azonban elkerülhetetlenül fontos megközelítésmód kell, hogy legyen számomra, amennyiben arra próbálok rávilágítani, hogy milyen alternatív gondolkodásmódok állnak rendelkezésre, ha a hagyományos keretet kívánjuk megtörni.

Először az irodalomtól távolabbi nézőpontból indulok el, amely inkább a kockázatelemzői megközelítéshez áll közel. A modern (későmodern, posztmodern, illetve az utáni) világban a befolyásoló (természeti, társadalmi) elemek száma beláthatatlanul megnövekedett, s még inkább megnövekedtek a közöttük fellépő kölcsönhatások is, amelyek számos új típusú kockázat megjelenését segítik elő. A közelmúltbeli katasztrófák egyértelművé teszik, hogy nincs egyszerű recept a kockázat szabványosított kvantitatív felmérésére és menedzselésére. Nem csak az egyes tényezők önmagukban növelhetik a kockázatoság fokát, hanem talán mindenekelőtt a köztük lévő kiszámíthatatlan interakció is. A kockázat növekedése nem passzív folyamat (valami, ami csak megtörténik velünk), még ha épp az is a probléma, hogy képtelenek vagyunk teljesen kontrollálni. Egyrészt a cselekvéseinknek vannak mellékhatásai, s ezeknek bizonyos értelemben magunk is okozói vagyunk, másrészt az innováció – a kockázatot esélynek fogva fel – szándékosan keresi a bizonytalanságot, azt akarja kikutatni. A kutatás eredménye birtokában éppen ez a komparatív előnye az utánpótlás vonatkozásában, illetve a környezeti hatásokat tekintve bizonytalanságot eredményez környezetében. Legalábbis a radikális innováció megszünteti a linearitás mentén való gondolkodás lehetőségét, átadva a helyet egyrészt a komplexitás leegyszerűsítésére való próbálkozásnak az ellenőrizhetetlen kiküszöbölésére való törekvéssel, másrészt a komplexitás és ezzel a bizonytalanság elismerésének. Egy olyan, korábban egzakt tudománynak tekintett világba, ahol pontos eloszlásokkal, százalékokkal dolgoznak a szakértők, a komplexitás megjelenésével egy egészen más szemlélet is behatolt. Komplex világban sem az egyéni érzékelés – értékelés, sem

pedig a csoport érzékelés – értékelés sajátos pszichológiai, kulturális dimenziója nem tekinthető csupán a kiszámítható kockázathoz való szubjektív viszonyulásnak, hiszen pluralizálódik maga a viszonyítás is. Komplex rendszereket csak valamilyen perspektívából, azaz a befogadó által korlátozottan vehetünk szemügyre és viszonyulhatunk hozzájuk.

A technológiai veszélyek modernista megközelítésmódja a 60-as és korai 70-es években bontakozott ki. Ebben a fázisban a prognózis, tervezés, kontroll kapott elsődleges szerepet. A kognitív probléma abban rejlik, hogy célként úgy fogalmazódik meg a kockázat kikutatása, hogy abba csak a kockázat tudott, értett, mérhető területe esik bele. Ahogy az 1950-es évektől egyre kézzelfoghatóbbá váltak a környezeti veszélyek, úgy vált egyre erőteljesebbé a kockázat diskurzusa is. Amikor egy újabb közösségben merül fel, hogy érdemes, illetve érdemes lenne a kockázat nem számszerűsíthető aspektusaival foglalkozni, az első kérdés mindig a hasznosíthatóságra vonatkozik. A kockázatelemző foglalkozás a banki szféra, illetve a modern ipar szükségleteiből született. Számára – aktuárius vagy kockázatelemző – a fő kérdés az, hogy a tevékenység hatékonyságát hogyan lehet annak biztonságossá tételével elősegíteni. Ezért szeretné könnyen felhasználható sémába beépíteni az újabb tudást, a laikus pedig szeretné átláthatóbbá és főleg beláthatóbbá tenni az életét valamilyen kézzelfogható technika által. Ahogy Beck 1986-ban írta – jelentős hatású könyvében – a kialakuló új világban, a „*kockázattársadalomban*” a kockázatok „*levetik a rejtettség leplét.*”¹ „*A kockázati fenyegetések latencia időszaka a végéhez közeledik. A láthatatlan veszélyek láthatóvá válnak.*”² A láthatóság azonban nem jelenti egyszersmind az érthetőséget is, a kockázattudat felszínre hozása nem automatikus folyamat. Mert egyrészt a személyes kockázat mára globális fenyegetettséggé vált,³ közben pedig az egyén cselekvési tere nem tágult ilyen ütemben. Valamilyen mindennapi kockázatkultúra mindig létezett, és újratermelődött a kockázatszámítás kifejlődése óta is. Hogyan változott, változik ma is ez a mindennapi kockázatkultúra? Lehet-e és hogyan lehet felhasználni a hagyományosan meglévő tudásbázist a gyökeresen megváltozott szituációban? Néha úgy tűnik, hogy mindenki a kockázatról beszél, a közlekedés, szállítás, génkezelt élelmiszerek, etnikai és társadalmi diverzitás kockázatáról. Egyrészt különböző témakörökben beszélünk ma kockázatról, másrészt – ahogy erre ez lehetőséget is ad – számtalan értelemben használjuk magát a kockázat szót is. Bizonyos alaptendencia mégis megállapítható. Az elmúlt században a cél a kiszámíthatóság világának kiterjesztése, a szubjektív kockázatérzékelés meghaladása, az „*objektív kockázat*” megállapításával és kezelésével egyre egzaktabb matematikai módszerek kifejlesztése volt. A szubjektív érzékelést és cselekvést a szakértők és a politika is hosszú időn keresztül a tévedéssel azonosították.

A „*racionalis ember*” a célkitűzés szerint kiszámíthatóvá és tervezhetővé tette a kockázatot. Ennek eredményeképp, noha komoly tudománnyá fejlődött mára a technológiai kockázatok kiszámítása, túl nagy területet nyert, elnyomva más elemzési lehetőségeket. Paradox módon éppen a racionalitás kiterjesztésének szükséglete követelte meg, hogy a kockázattudományban túllépjenek a végsőig leegyszerűsített kockázatképen. Azt állítani, hogy a kockázat nem más, mint a valószínűség és a kár szorzata, egyszerű megoldásnak látszik, ámde a valós helyzetek komplexitásuknak megfelelő menedzseléséhez egyre kevésbé használható képet ad. Ez több ok miatt lép fel. Egyrészt a kiszámítás sok esetben csak részben vagy egyáltalán nem teljesíthető, mivel ehhez bizonyos előfeltevéseknek teljesülniük kell. Ugyanis csak ismert, egymással diszjunkt viszonyban álló eseményekre és ismert gyakoriságokra végezhető el pontosan a kiszámítás, s csak egy további részterületre értelmes gyakorlati leegyszerűsítéseket elfogadni, akkor, amikor a számítást nem pontosan ismert eseményekre és valószínűségekre alkalmazzuk. Az pedig, hogy a számítás csak ismert valószínűség és kárnagyság mellett lehetséges, nagyon leszűkíti a lehetőségeket, mivel sokszor nem tudjuk megmondani csak azt, hogy van rá esély, hogy fellép bizonyos esemény, de a valószínűségét már nem ismerjük, sőt sokszor azt sem tudjuk

megmondani, hogy „*mit nem tudunk*” azaz eredeti váratlan meglepetések érhetnek minket. Ebben a teljesen ismeretlen tartományban nem tudjuk, hogy mi fog bekövetkezni, és azt sem, hogy annak mi a valószínűsége. Innovációs törekvéseink viszont elvisznek e területek kutatása felé is. Ezeken a területeken vagy merészek – akár vakmerőek – leszünk, vagy, ha mindenekelőtt biztonságra törekszünk – mint a környezetvédelemben – akkor az egyetlen módszer az elővigyázatosság marad, ami átveszi a jól kiszámítható kockázat szerepét. Másrészt pedig a csak a kiszámíthatóságra koncentráló modellek a valóság olyan leegyszerűsített képét adják, ami nem nyújt felvilágosítást további aspektusokról. Ezek a kockázatos helyzetek minőségi aspektusai, illetve a kockázatot észlelők észlelési módja. Fontos, hogy ezt a két dolgot ne keverjük össze, noha még a kockázatkutatásban is gyakori ez a tévedés. Ilyenkor válik különösen lényegessé az a mindennapi cselekvők cselekvését meghatározó háttértudás, ami a kvantitatív kockázatszámítás használatakor nem kerül előtérbe. Ez a háttértudás, ami újratermelődik a mindennapi kultúrában, lecsapódva jelenik meg például a közmondásokban, népmesékben, műköltészeti alkotásokban. Talán nem-tudatosuló tudásként, elkerülhetetlen „*melléktermékként*” jelenik meg a kockázat szakemberek esetében is. E tudás nyelvi kifejezési módja általában a metafora, ami megfelel a mindennapi kultúra alapvető sajátosságainak. A kockázatra vonatkozó közösségi metaforák egyrészt konstitutív szerepet kapnak a jelenségek azonosításában, határainak kijelölésében, a jelentésadásban, a kockázatos helyzetek észlelésében és értékelésében, másrészt kommunikatív, közvetítő szerepet játszanak. Fontos lenne megvizsgálni, milyen új vezető metaforák keletkeznek ma, kölcsönhatásban a változó világ új kockázataival és azzal az igénnyel, hogy ezek – emberileg – kezelhetők legyenek.

A kockázat nem történeti dimenzió nélküli, univerzális fogalom, ami mintegy a „*valóságban meglevőt*” fejez ki, noha kockázatkutatók között még mindig sokszor találkozunk ezzel az ideológiával. Megléte, értelmezhetősége sokat elárul az adott társadalomról. A középkori társadalomban – ha lehet bármiféle egységességről beszélni egyáltalán – leszámítva bizonyos marginális összefüggéseket, nem létezett a kockázat mint fogalom. Bizonyos folyamatok kockázatosként való felfogásának megszületéséről eltérő vélemények vannak, s valószínűleg hosszabb ideig tartott, amíg ez a viszonyulásmód elterjedt és kultúrává változott. Mondhatjuk, hogy a kockázatként reflektálás a XVI.–XVII. században született és a nyugati felfedezők használták, amikor világfelfedező útjukra indultak, illetve a XVII. században a kockajátékkal kapcsolatban terjedt el. A „*rizikó*” szó az angol nyelvbe a portugál vagy spanyol nyelvből kerülhetett be, eredetileg akkor használták, amikor ismeretlen vizeken hajóztak. „*Más kifejezések esetében eredetileg a térhez kapcsolódott, később átkerült az időre.*”⁴ A szótörténeti adatok abból a szempontból is fontosak, hogy rámutatnak a kockázattal kapcsolatos társadalmi igényekre és viszonyulásokra. A risk feltehetően a görög ριζα szóra eredeztethető vissza,⁵ amely eredeti jelentésében gyökeret jelentett, majd később a szikla jelentésében volt használatos. Megtalálható az Odüsszeiában is, amikor Odüsszeusz menekülni próbál Szküllä és Kharübdisz kettős veszedelméből. A latinban a (resicum, risicum, riscus) szóalakok találhatók meg szirt, sziklaszirt jelentéssel, amelyből közvetlenül került át az olaszba (risico, risco, rischio), spanyolba riesgo és a franciába. A magyar nyelvben is megjelenik a reszkíroz (1791) 'kockáztat' jelentéssel, és a 'kockázat' jelentésű németből átvett rizikó (1788) szó. Ugyan e nemzetközi alak láthatóan csak a 18. században került német közvetítéssel a magyar nyelvbe, a fogalom már jóval korábban jelen volt. A kocka első írásos előfordulása 1544, szláv, közelebből valószínűleg cseh eredetű. A kockáztat: 1677-ből, míg a kockázat: 1777-ből adatolható először. A déli szláv eredetű szerencse sokkal régebbi megjelenésű, már a 13. századból (1275) találni példát rá. Alakulását tekintve tudható róla, hogy az eredetibb 'találkozás' jelentésből a déli szláv nyelvekben fejlődött a 'véletlen sors' jelentés. További magyar fejlemények: (1586): 'kedvező alkalom a férjhezmenésre, illetve maga a férjhezmenetel, (1760) állandósult szókapcsolatokban udvariasság kifejezésére (1900). 'tök a kártyá-

ban.’ A sors: (1519) az egyénnek, a közösségnek a természeti adottságoktól és társadalmi léttől meghatározott életmenete’ latin eredetű; vö. lat. sors ’sorsolópálca, sorsolás, jóslat, osztályrész, sors.’

Giddens⁶ szerint a hagyományos kultúrákban a kockázat fogalma nem létezik, mivel nincs rá szükség. A kockázat nem egyenlő a veszéllyel vagy a véletlen vakszerencsével. Egyetértek Giddensszel, hogy a kockázat olyan veszélyekhez kapcsolódik, amelyeket a jövő lehetőségeinek összefüggésében érzékelünk. Kockázatként akkor kezd egy társadalom bizonyos tényállásokat és a hozzájuk való emberi viszonyt azonosítani, ha az a társadalom jövőorientált, ha a jövőt pontosan olyan területnek látja, amelyet le kell győzni vagy meg kell hódítani. „A kockázat olyan társadalmat feltételez, amely aktívan igyekszik múltjától elszakadni, ami tulajdonképpen a modern ipari civilizáció alapvető vonása. Minden előző kultúra, beleértve a világ korai civilizációit, mint például Róma vagy a hagyományos Kína, elsősorban a múltban éltek. A sors, a szerencse, az istenek akarata fogalmát használták akkor, amikor mi most általában kockázatról beszélünk. Egyes kultúrák egyenesen tagadták a véletlenszerű történéseket. Természetesen a modernizációval az ilyen nézetek [mágia, istenség] nem tűnnek egyszerűen el. Tartják magukat még a mágikus felfogások, a sors és a csillagok szemlélete, bár igen gyakran babona formájában élnek tovább, amiben az emberek csak félig hisznek, és eléggé szégyenlősen követnek. Inkább mérlegelően alapuló döntések megindokolására alkalmazzák.”⁷ Fontos kiemelni, hogy egy adott társadalomra jellemző, hogy a kockázat bőséges meghatározási viszonyrendszeréből – kvantitatív kockázat, a kockázat minőségi sokfélesége, illetve a kockázat szubjektív felfogása – mit tekint tudományos feldolgozásra méltó témának és hogyan teszi azt. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a racionalitást hatékonyságra redukáló szemléletben a kockázattudomány három feladatot jelölt ki. Ezek a következők: a kockázat „*mint puszta mennyiség*” lehető legjobb kiszámítása, a kockázat minőségek (legalábbis ideiglenes) elhanyagolása és a szubjektív kockázatértékelésnek a méréssel szembeni alsóbbrendűségének kimutatása.

Elengedhetetlen, hogy lássuk a jövőhöz kapcsolódást a kockázat fogalmának kialakulásában. Az irodalomból keresve példát, kézenfekvően adódik az Odüsszeia, mivel Odüsszeusz számos veszéllyel néz szembe utazásai során, ki van téve komoly veszélynek, de nincsen olyan jövő scénárió, aminek tükrében ez a veszély kockázatként volna értékelhető. Giddens különbséget tesz két kockázattípus között. Az egyiket külső kockázatnak nevezi, ami azt jelenti, hogy mindig kívülről jön, a természet, vagy a hagyomány adottságaiból. A másikat kitermelt kockázatnak nevezi, ami azt jelenti, hogy az ember elmélyült tudásán keresztül jelentkezik a világban. Ez olyan kockázati helyzetekre vonatkozik, amelyek kezelésére és megértésére csekély tapasztalattal rendelkeznek az emberek.⁸

A kockázat fogalomkört gyakran dichotómiák, illetve fogalompárok mentén írják le. Úgy mint véletlen – sors, kockázat – bizonytalanság, kockázat – veszély, kockázat – esély, kockázat – merészség/gyávaság. Ezek számos eltérő vonásuk mellett a jövőbeli eseményekben kirajzolódó emberi cselekvő, egyén, csoport, tömeg szerepének, helyzetének a minőségéről és erősségéről szólnak. A kockázat szemléletek e dichotómiákkal a jövőbelátás ősi vágyát igyekeznek artikulált, kezelhető formába hozni. E vonatkozásban pontosítani kell a korábban elmondottakat. Noha a fogalmi szintre emelt kockázattudat valóban késői termék, ahogy utaltam rá, maga a szó is ilyen jelentésben viszonylag későn keletkezik, olyan problémákkal, amelyek részben lefedik a kockázat területét és amelyekkel már az ókorban is viaskodtak, illetve – ahogy erről később lesz szó – magas szintű tudásra is szert tettek. Ilyen tudást tömörítenek bizonyos görög történetek. Ezek beemelése a mai kockázattudományba lényeges feladattá vált. A dichotómiák közül először a véletlen – sors fogalompárt nézem meg. Ezek egymást kizáró elgondolkodások az események „*intencionáltságát*” tekintve. Bár a történeteket megélő személy mindkét esetben jórészt tehetetlen, a „sors”-ban való hit azonban felruház valakit vagy valamit befolyásoló képességgel. Ennek legismertebb példái talán az antik görög-római mitológiában

szereplő Moirák.⁹ Az „előre megírtság” elfogadást megkönnyítő és felelősségtől mentesítő szerepében a sors és végzet hatalma az antik irodalomhoz visszatérve, de attól függetlenül is megjelenik és felerősödik a barokk irodalomtól kezdődően, és számos formában jelenik meg a későbbiekben is, sokszor akár abszurdizálva a jelen cselekményeit a biztos kimenetel ismeretében.

Nem beszélhetünk kockázatról, ha bizonyosan csak egy esemény következhet be. A kockázat több kimeneteli lehetőséget tartalmazó térre, többelemű eseményhalmazra vonatkozik. A kockázat nem egyenlő a veszéllyel, vagy a véletlen szerencséivel sem. A kockázat ugyanis esély lehet kedvező esemény megvalósulására is, nem csupán veszély. Másrészt a kockázat mindig döntéshez kapcsolódik, noha a döntést megvalósító cselekvés során külső, a döntésben figyelembe nem vett véletlen hatások is felléphetnek, kedvezően vagy éppen fordítva, ezért nem pusztán véletlen.

A következő a kockázat és bizonytalanság megkülönböztetése, amely a számíthatóság, beláthatóság tekintetében választja el a két fogalmat és alkot határokat. A kockázat elválaszthatatlan a valószínűség és a bizonytalanság tényezőitől. A kockázat közgazdasági irodalmára utalva lehet ezt megvilágítani. Knight¹⁰ különbözteti meg a kockázatot és a bizonytalanságot, mégpedig úgy, hogy a kockázat olyan helyzetre utal, amelyben a döntéshozó képes valószínűséget kapcsolni a vizsgált véletlen eseményhez, szemben a bizonytalansággal, amelyben a véletlen kimenethez nem képes hozzárendelni specifikus valószínűséget. Azaz a kockázat az, amikor az egyes kimenetekhez jól meghatározható valószínűség rendelhető, a bizonytalanság pedig, amikor még egy-egy fejlemény bekövetkezésének valószínűsége nem ismert. Később sok közgazdász vitatta a kockázat és bizonytalanság knighti megkülönböztetését, mert úgy vélték, hogy Knight elméletében a kockázat és bizonytalanság egy és ugyanaz. „Érvként azt említik, hogy Knight bizonytalanság-fogalma alapján a szereplő az eseményhez nem rendel hozzá valószínűséget, s nem az a lényeg, hogy nem tud hozzárendelni. Így a bizonytalanság valójában episztemológiai és nem ontológiai probléma, azaz a releváns valószínűségek ismeretének, s nem azok létezésének problémája.”¹¹ Meghatározhatatlan lesz egy nemlineáris dinamikájú folyamat bizonyos szakaszaiban, (forking, a villaszerű elágazás) a „determinisztikus káosz” esete. Ez a „rendszer” vagy „ontológiai” bizonytalanság. Másrészt létezik az „információs bizonytalanság”. Knight még nem foglalkozott azzal, hogy rendszerbizonytalanság is létezhet. A közgazdászok viszont alig értékelték, hogy határozottan megkülönböztette a kockázattól azt, amikor nem tudjuk kiszámítani. A pénzügyi kockázatszámítás tele van olyan modellekkel, amelyeket anélkül alkalmaznak, hogy racionálisan érvelhető lenne, hogy alkalmazható, hiszen az adott területen bizonytalanság uralkodik.¹²

A bizonytalansághoz való merész vagy gyáva viszonyulást és az ezzel az eseményeknek lehetségessé váló pozitív vagy negatív befolyásolását is szokták a kockázat fogalmához kötni. Ez a kockázattudomány szempontjából nem konzekvens nyelvhasználat, ugyanakkor fontos jelenséget jelöl meg. Ugyanis, amíg ideális kockánál a kockázat pontosan kiszámítható, addig valós helyzetekben előfordulhat, hogy annak bizonytalansága további véletlen tényezőt tartalmazhat, amit adott pillanatban nem lehetett figyelembe venni. Ez a „külső” véletlen tényező lehet kedvező, vagy kedvezőtlen. A biztonságtudományban ilyen területre vezették be a biztonsági tényezőt. Az irodalmi alkotásokban gyakran a „külső” véletlen fellépése lehetőségével összefüggésben mondják, hogy valaki kockáztatott, volt mersze kockáztatni, vagy túl merész volt, amikor kockáztatott.

A harmadik elkülönítés a kockázat és veszély területeinek elhatárolása. Ez Niklas Luhmannál jelenik meg. Szerinte a kockázat mint biztonság és a kockázat mint veszély megkülönböztetések aszimmetrikusak, mert bár mindkettő egy olyan komplex állapotot ír le a modern társadalomban, ahol ez a normális nézőpontja az életnek, a biztonsággként felfogott kockázat akkor azonosítható, ha mérésekkel előre meghatározható a probléma,

míg a veszélyként felfogott kockázat esetében az előre nem látott esemény játszik szerepet a döntéshozásban.¹³ A kockázatok olyan szituációk, ahol a lehetséges jövőbeli veszélyt az egyén (csoport, általánosítva az aktor) saját döntésének tulajdoníthatjuk, miközben a veszélyek a külső forrásokból eredő károkhoz és veszélyekhez tartoznak, amelyek felett az egyén semmiféle ellenőrzéssel nem rendelkezik. (Luhman példájával élve: Az esernyő bevezetésével a mindennapi élet kevésbé veszélyes lett, de egyben döntésorientáltabbá, azaz kockázaton alapulóvá vált.) Luhmann szerint a történelemben egyre inkább megvalósuló radikális kontingencia viszonyai között a döntés egyre jobban középpontba kerül, magunk tesszük céljá a kontingenciát, s a döntések alapvetően kockázatok felbecsléséről és értékeléséről szólnak. Hronszy Imre ezt így foglalja össze: „Jellemző, hogy Luhmann az ügy paradox jellegét hangsúlyozza: saját elhatározásból vetjük alá magunkat egyre átfogóbb döntéskényszereknek, s úgy kell mérlegelnünk, hogy többet nem tudhatunk, mint a kockázatot, azaz a döntések jelenlegi bizonytalanságának mértékét. A döntéskényszer alól pedig kibújni nem lehet. A nem döntés, minden döntés önreferenciális jellege miatt, ugyancsak döntés” ...¹⁴ Luhmann tehát „egyszerűen a modern társadalom strukturális adottságaként azonosítja annak 'kockázattársadalom' jellegét”. A kockázat szerepének állandó növekedése mellett még akár egyre biztonságosabban is élhetünk, csak a kockázat megszüntethetlenségéből adódó döntéskényszertől, [...] a jövő kockázatának vállalásától nem szabadulhatunk meg.”¹⁵ Luhmann ezzel egyrészt visszavezette a kockázatról való gondolkodást a „racionális cselekvő” modelljére: a kockázat az, amikor a bizonytalanságot racionálisan felbecsüljük. Aki erre nem képes, az érzelmileg viszonyul és csak veszélyt fog fel. Ilyennek látta a környezeti mozgalmakat is, amelyek katasztrófa potenciálja miatt elutasítják az atomenergiát, miközben rendkívül kis valószínűsége miatt a tényleges katasztrófa nagyon valószínűtlen. Ma már egyértelműen tudjuk, hogy a bizonytalanság kezelése racionális lehet akkor is, ha valamilyen okból nem tudjuk kiszámítani a kockázatot. Ilyenkor erre a nem-quantitatív racionalitásra építhetjük az elővigyázatosságot megvalósító magatartást. Ez értékrendszer és plauzibilitást képző tényleges összevetéséből áll, és ennek megfelelően¹⁶ nem univerzalizálható. Érzelem és szenvedély tehát nem állítható olyan egyszerűen szembe, ahogy Luhmann – is – tette.

A véletlenről és a szerencséről előbb a „külső” véletlen, a véletlennek a kockázat figyelembevételkor számításba nem vett tényezőként és annak szerencseként való értékeléséről már esett szó. Véletlen és szerencse egyrészt talán a legalapvetőbb fogalmak azok között, amelyeket kapcsolatba hoznak a kockázattal. Másrészt bizonyos köztességet is képviselnek, azáltal, hogy már akkor is komoly hangsúlyt kaptak, amikor a kockázattal való tudatos foglalkozás fel sem merülhetett, és ezt követően sem váltak „feleslegessé”, hiszen a kockázat legegyszerűbb, pusztán mennyiséget kifejező formájában is valószínűség (a véletlen foka) és kár (vagy/és haszon) egymásra vonatkoztatottságát fejezi ki. Azt mutatja meg a kockázat, hogy mennyire tekinthető véletlennek, hogy valamely kár (vagy/és haszon) lép fel valamely cselekvés következtében. Alapvető az az emberi félelem – illetve annak elhárítása lehetetlenségének megfogalmazása –, hogy az egyén az őt érő események nagy százalékára nincs befolyással. Ennek gondolkodásformáló szerepének vizsgálata messze vezetne, de a véletlen-szerencse-sors transzcendentális létezőkkel való összekapcsolása már a kezdeti időkben megtörtént. Természetesen ennek is van feltétele, röviden erre térek most ki. Csak vázlatosan jeleztem idáig a kockázattudat történeti kifejlődését, s néhány utalással fogom később is megtenni, mivel átfogóbb kultúrantropológiai bevezetésre nincs lehetőség. A kultúrantropológia felől közelítve érdemes kitérni arra, hogy a kockázat fogalmának létrejöttét az adott társadalom „hibáztatási mechanizmusa” is befolyásolja, ahogy Mary Douglas írja „A kockázat és a hibáztatás”¹⁷ című tanulmányában. Ez a hibáztatási mechanizmushoz kötöttség is megmutatja, hogy kockázatról csak gyakorlati viszonyulásként értelmes beszélni. A hibáztatás (felelősségre vonás) működtetéséhez minden társadalomban szükség van és mindegyik saját kultúrájának megfelelően oldja

meg. Ma a hibáztatás racionalizálódott, de nem lehet leszűkíteni a kiszámítható kockázat alapján kialakított ítéletre. Bizonytalan, nem kiszámítható helyzetekben ezért folyik ma „*harc*” az „*elővigyázatossági elv*” elismertettségéért. A kockázat általában szorosan kötött szenvedélyes érzelmi reakciókhoz. Adott helyzetek irodalmi és tudományos megjelenítése (pl. Csernobil megjelenítései) együtt teszik ki adott korszak, társadalom, csoport kockázatkultúráját.

Visszatérve a kockázatosztályozás témaköréhez, érdemes kiemelni a jelzőlámpa modellt, illetve az egyensúly megteremtésére való törekvést a felosztás, részletezés, konkretizáció, valamint a kategóriaalkotás és modellképzés között. A kockázatok holisztikus és rendszerszerű koncepciójában nem lehet leszűkíteni a kockázattertelékelést a klasszikus komponensekre: a kár nagyságára és a valószínűség mértékére. Így azonban felmerül a kérdés, hogy milyen egyéb fizikai és társadalmi hatáskategóriákat állíthatunk ezek helyére (vagy ezek mellé), és hogyan lehet igazolni a választást. Hosszú kutatások¹⁸ eredményeképp a következő 9 (7 újat a 2 meglévő mellé) kategóriát különítették el:

- kár nagysága, valószínűség mértéke,
- kétség (különböző bizonytalan komponensek átfogó kategóriája),
- jelenlét mindenütt (potenciális károk földrajzi szétszóródása),
- folytonosság (potenciális károk időbeli kiterjedését írja le),
- visszafordíthatóság (a kárt megelőző állapotot vissza lehessen állítani), késleltetett hatás (a kezdeti esemény és a kár hatása közötti lappangási időt írja le),
- egyenlőség megszegése (a kockázat haszonélvezői és károsultjai közti ellentétet írja le)
- várható mobilizáció (az egyéni, kulturális és társadalmi érdekek és értékek megsértése társadalmi konfliktust és pszichológiai reakciót generál a kockázat következményeit fenyegetőnek érző csoportokban.).

A kockázattertelékelési kategóriák számának növelése már önmagában is kockázatot jelent. A kockázatmenedzsmenttel foglalkozó szervezetek nem képesek kezelni valamennyi kategóriát (azokat alkategóriáikkal együtt) a rendelkezésre álló idő alatt. Nem túl realisztikus az az elvárás, hogy a kockázatmenedzserek a két alapkategórián kívül további hetet vegyenek figyelembe. Egy jobban átlátható rendszerre van szükség, ez pedig a „*közlekedési lámpa modell*”, amely három kezelhető csoportot fed le: normális, köztes, és elfogadhatatlan tartomány. A normális tartományt az alacsony komplexitást, valamint a tudomány és szabályozás érthetősége jellemzi. A másik két tartomány több problémát jelent, mivel a kockázatterületek nem hagyományos dimenzióit is érintik. A figyelembe vett esetek nagy száma nem hasznos, azokat egy egyszerűbb jelzőlámpa modellben szeretnénk elhelyezni.

A korábbi kultúrákban a kockázattudat, adott helyzetek kockázatosként azonosítása fokozatosan fejlődött ki és – a „*modern társadalom*” előtt – nem létezett kockázat abban az értelemben, ahogy azt ma használjuk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ő gondolkodásuk, gondolkodásuk irodalmi lenyomata ne lenne fontos a mai kutató számára, a következőkben éppen azt mutatom be, hogy az adott kor kontextusából kiemelve milyen tanulságot, tudást adhat. Az időszámításunk előtti 700 és 500 közötti görög kultúrát tanulmányozva azt találták, hogy a mitológiai történetek reflektálnak arra a változásra, ahogy a vadászok és kis farmok gazdaságából egy szervezettebb földművelő és állattenyésztő gazdaság alakult ki. Ennek az átmenetnek az erőteljes változásai az előrejelzés új kultúrájának kialakulását implikálták. A különböző mitológiai alakok és történetek a jövőkép megalkotásának új, tudatosabb szintjéről árulkodnak. Ortwin Renn és Andreas Klinke érzékelték a szükségletet arra, hogy kibővítsék a kvantitatív kockázatkutatás szűk szemléletét a kockázatok minőségi sokféleségének figyelembevételével. Visszanyúlta, kreatívan rekonstruálták a görög mondavilágot a kockázattudat szempontjából. Német és Európai Unió kutatás során megalkottak hat kockázatosztályt¹⁹ (Damoklesz,

Küklopsz, Püthia, Pandora, Kasszandra, Medúza típusok). Ki kell emelni, hogy bár ez az osztályozás egy utólagos konstrukció, újraértelmezés eredménye, mégsem idegen az eredeti történetek szándékától. Konstrukció jellege abban áll, hogy az egyes típusokat egy egységes rendszer elemeiként mutatja be, mintha a görög társadalomnak kialakult volna átfogó kockázatkultúrája. Ez a rendszer kétségtelenül létezett a korai görögöknél, de nem tudatos reflexióként a kockázatok tisztázására. Az osztályozás célja azonban nem elsősorban valamiféle történeti szociológiai vizsgálat volt, analógiaként szolgált arra, hogy a kockázat minőségi sajátosságainak figyelembevételével olyan egyén- és társadalom-közel kockázatértelmezést segítsen elő, amely segítséget ad egy kezelhető korszerű értékelő rendszer kialakításához. A besorolás végső célja, hogy a kockázatokat elhelyezze a három tartomány (normális, köztes, tűrhetetlen) egyikében, egy – különböző politikai szinteken – használható és hatékony szabályozási és mérési stratégia kialakítása érdekében. A stratégiák azt segítik elő, hogy olyan cselekvéseket alakítsunk ki, amelyekkel az elfogadhatatlan kockázat az elfogadhatóság határán belülré kerüljön, azaz a kockázatokat nem kell nullára csökkenteni, de a normális tartományon belülré kell vinni, amelyben a hagyományos kockázatmenedzsment elegendő a biztonság és sértetlenség garantálásához. Noha történeti rekonstrukcióként könnyen építhet be anakronisztikus elemeket a görög mondavilág ilyen felfogása, mégis fontos, hogy rámutat arra, hogy a görögöknél a kockázatok minőségi sajátosságairól elég differenciált kép alakult ki.

Egy másik, a kockázatkutatásnak irányt mutató, az EU egyik kutatóintézete által megrendelt tanulmányban²⁰ a kvantitatívan nem ismert kockázatok, a bizonytalanság becslésére és racionális kezelésére mutattak irányt az óvatossági elv korszerű értelmezésével. A változó körülményekkel a kockázatokról alkotott képek rendkívül gazdag összessége alakul ki. Hasonló reakciók jelennek meg a történelmileg változó korszakokban. A műszaki kockázatokat mint mindennapi kockázatokat közelítik meg. Fejezetcímeknek a szerzők angol közmondásokat használtak fel. Nem csak stilisztikai díszítés volt, hogy szisztematikusan nyúltak angol közmondásokhoz a fejezetcímekben. Elismerték ezzel, hogy a mindennapi gondolkodás fontos felismerésekhez jutott a bizonytalanság elemzésében és kezelésében, nem törődve azzal, hogy a kockázatkutatás a kiszámítható kockázatokra koncentrál. E tanulmány lépést tett abban az irányban, hogy egyesítse a mindennapi ember tudását és a szakértői tudásbázist, a szakértői tudásbázis kiszélesítése céljából is.

Mindezek alapján kezdtem el a magyar kultúra jellegzetességeit keresni a kockázatelemzés tárgykörében. A magyar irodalomból hiányzik az „*őseposz*” vagy saját mitológia. Ez nem jelenti azt, hogy a meglévő anyag ne lenne alkalmas, hogy azt vizsgáljuk benne milyen – milyen volt – a kockázathoz való viszony. Először a mindennapi emberhez talán legközelebb álló közeget – közmondásokat vizsgáltam. A kutatás eredményeképpen azt találtam, hogy az egyes, gyakran ellentmondásos közmondások lényegében csak egységük, a dichotómiákat nem elnyomva, hanem tudatossá téve értelmezhetők. Az egymással ellentétes mondások kijelölik az alternatíva mezőt, ez a feladatuk, s mint népi bölcsesség spontán módon születtek meg így. Ez a mechanizmus segítséget nyújthat a kockázatos helyzetekben hozott szakértői és nem szakértői döntések megértésében egyaránt, hiszen tudatosíthatja például, hogy a döntés hozója milyen kockázatértékelési típusba tartozik.²¹ (Természetesen kockázatértékelési típusként csak az elemző számára jelenik meg.) Korábban a közmondások mellett vizsgáltam a magyar népmesékben megjelenő kockázatképet is, továbbá a magyar irodalomtörténet korszakainak kockázatszemplétét is körvonalaztam. Jelen munkában inkább csak bepillantást nyújtok abba, hogy miként is válhat a kockázat szempontjából vizsgálhatóvá egy irodalmi alkotás. Különösen kézenfekvő lehetőségről van szó Dosztojevszkij „*A játékos*” című regényének bemutatása során. Ez a történet különös keveréke a kockázatról való tudatos gondolkodás és a vak szerencséhez való szubjektív viszonyulásnak. A számítható valószínűség és az egyéni kockázatérzékelés és -értékelés konfliktusa jelenik meg. Ebben a

regényben tematikus szinten is a kockázat, sőt a modern értelemben felfogott kockázat jelenik meg. A kockáztatás önálló értékke válik, a személyiség központi értéke lesz, amiért érdemes élni, s a szerelemmel szembeállítva az emberi személyiség eltorzuló kiteljesedése lesz. A regény fiatal hőst vad szerelme sodorja a játékhoz, de a nyereség és veszteség kiszámíthatatlan szeszélye érzelmeit is feledteti, minden fölé a játék helyeződik, így minden csak ez után és ezen keresztül válik értelmezhetővé. Arra gondol – ahogy valamennyi szerencsejátékos –, hogy számító gondolatmenete legyőzi a vak szerencsét, és ezért újabb és újabb kísérleteket tesz, ezzel téve visszafordíthatatlanná a történéseket. A regényben bemutatott viselkedés nem általánosítható, egy beteg ember szemszögéből látszanak az események, az olvasó számára lehetővé téve az átélést. Ez az átélés azonban vagy részleges vagy összeolvadó. Az átélés mellett az olvasó állandó menekülésre van kényszerítve. Egyszerre kell elfogadnia a főhős kockázatszemplétét és reflexíven viszonyulni ahhoz saját „*racionális*” szemléletén keresztül. Folyamatos feszültség keletkezik nemcsak e két szemlélet között, hanem önmagában a racionalitásról, arról, hogy a tudás miképpen írható felül a hit által. Továbbá ez a hit hogyan nyer teret éppen azáltal, hogy fiktív tudományos keretet kap. A megerősítések végtelen játéka által az olvasó éppen annyira vesz el a fiktív bizonyosság és megelőző racionalitása tengelyén, ahogyan a főszereplő elveszíti a biztos talajt a lába alól.

Dolgozatomban megkíséreltem egy gyorsan fejlődő dinamikus tudomány és az irodalom összekapcsolását. A célom az volt, hogy ezt a két területet hatékony módon kapcsoljam össze. Igyekeztem bemutatni a kockázatkutatás azon fejlődő határterületét, ahol releváns kérdés lehet az, hogy például Rilkenél vagy Arany Jánosnál milyen formában kerül elő a kockázat - vagy annak bármely szegmense. A kutatás során a legnagyobb kihívást a különböző megközelítések közti koherencia megteremtése jelentette, mely többször talán bizonytalan is. Egyrészt világossá vált az, hogy az irodalomban – természeténél fogva – a váratlan és meglepő keresésének során számos olyan szöveget hoztak, hoznak létre, amelyek tematikájukat vagy megformáltságukat tekintve reflektálnak a kockázat témára.

A kockázat fogalmának – és fogalomhasználatának – tisztázása során kirajzolódott az a jelentéskör, amelyet az irodalmi szövegek gyakrabban érintenek. Az egymást követő, átfedő korszakok jellemző hőtípusai és szövegelvárásai más és más formában engedték be a kockázatot a szövegekbe. A különböző műnemekben és műfajokban egész eltérő lehetőségek, keretek léteznek arra, hogy az olvasó a kockázattal szembesüljön, egyrészt azáltal, hogy a szűzsé kínálja föl, másrészt pedig azáltal, hogy az olvasás folyamán milyen jellegű aktivitást kíván meg az adott szöveg. A két irányú kérdést – miszerint az adott társadalom kockázatszemplétét hogyan tükrözik az irodalmi szövegek valamint, hogy a befogadóra milyen hatással lehetnek – együtt tárgyaltam. Közvetlen befolyásról, tudományos forrásról nem érdemes beszélni, de a kutatás eredményének mondható egy olyan ismeretanyag kezdeti kibontása, amely rávilágít arra, hogy a kockázatról való nem szakértői gondolkodás milyen sokrétűen jelenik meg az irodalmi hagyományban is.

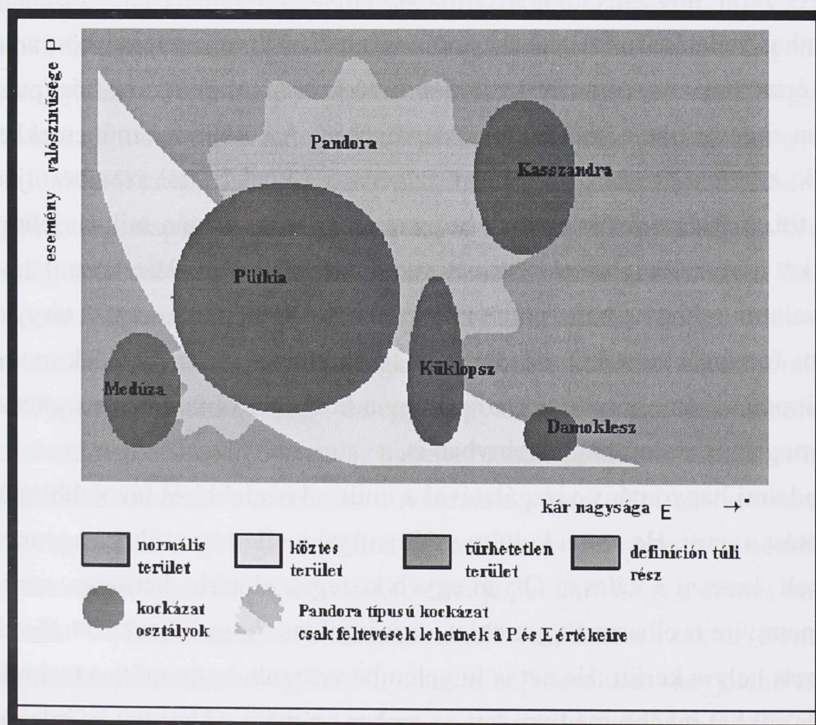
Mind a népi hagyomány, mind az irodalmi hagyomány vizsgálatával a múlt – közelebbi és távolabbi múlt – kockázatfelfogásaiba lehetett bepillantást nyerni. Ha a mai kultúra sajátosságai mellett tesszük fel ugyanezt a kérdést, akkor valószínűleg máshol kell keresni a választ. Olyan egyéb közegek előtérbe kerülése, mint a film, a televízió, vagy az internet – bármennyire is elhasznált gondolat – azt is jelenti, hogy a kockázatról való gondolkodás megjelenése és hatása is más helyre került. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy mára a technika eszközzel helyett a műszaki fejlődés sokkal inkább médium lett az ember számára, akkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy az erre adott válasz is másképpen jelenik meg. A reklámok, a rajzfilmek épp úgy sajátos kockázat közvetítő, konstruáló szerepet tölthetnek be, mint akár a közmondások. Nem állítom, hogy ezek egymást felülíró kategóriák, de ilyen szempontú vizsgálatuk a jelen komoly bizonytalanságot tartalmazó kihívásaival kapcsolatban érdekes eredményre vezethet. Éppen ezért fontosnak tartom, hogy a kultúra vala-

menyi – akár szélső szegmensét – is megvizsgáljam a későbbiekben.

Jegyzetek, felhasznált irodalom:

1. Ulrich Beck: A kockázat-társadalom út egy másik modernitásba. Budapest, Andorka R. Társstud. Társ. : Századvég, 2003. 18.
2. Uo. 82.
3. Vö. Uo. 28.
4. A. Giddens: Elszabadult világ - Hogyan alakítja át világunkat a globalizáció? Budapest, Napvilág Kiadó 2005. 32
5. Forrás: Rolf Skjong: Etimology of risk. February 25th 2005. <http://research.dnv.com/skj/Papers/ETYMOLOGY-OF-RISK.pdf> Nézeve 2006.05.20.
6. Vö. A. Giddens: Elszabadult világ - Hogyan alakítja át világunkat a globalizáció? Demos-könyvek, Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. Kiegészítésekkel bemutatja Kiss Balázs 2003. február 19. <http://www.szochalo.hu/hireink/article/100316/1079/2007.09.20>.
7. Uo. 34.
8. Vö. A. Giddens: Elszabadult világ - Hogyan alakítja át világunkat a globalizáció? Demos-könyvek, Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. Kiegészítésekkel bemutatja Kiss Balázs 2003. február 19. <http://www.szochalo.hu/hireink/article/100316/1079/2007.09.20>.
9. Nüx apa nélkül született leányai, a sors istennői. Hárman voltak, Klóthó („a Fonó”), Lakheszisz („az Osztó”) és Atroposz („a Megkerülhetetlen”). A sorsnak ezek az istennői szőtték- fonták a végzet fonalát, Klóthó gombolyította a guzsalyról, Lakheszisz kimérte a hosszúságát, és Atroposz ollójával kíméletlenül elmettszette azt. Még az istenek akaratát is hatalmukban állt megváltoztatni, de olykor Zeusszal együttműködve ügyeltek a világmindenség rendjére. Forrás: A görög istenek és isteni lények kisciklopédiája. <http://www.valtozovilag.hu/qc/M.htm> Nézeve: 2006.10.05.
10. F., H., Knight.: Risk, Uncertainty and Profit. Reprint London School of Economics, 1933. In Bélyácz Iván, A kockázat változó szerepe az értékszámításban . elhangzott 2004. november 22-én. <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfogalok/000873.pdf> Nézeve: 2006. 09.10. <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfogalok/000873.pdf> Nézeve: 2006. 09.10.
11. I., Bélyácz: A kockázat változó szerepe az értékszámításban . elhangzott 2004. november 22-én <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfogalok/000873.pdf> Nézeve: 2006. 09.10.
12. Vö. I., Hronszky: A., Fésüs: Von der Vorsicht zur Vorsorge – Abschied von der Moderne im Unsicherheitsmanagement. In H.-J., Petsche; M., Bartiková; A., Kiepas, (Hg.): Erdacht, gemacht und in die Welt gestellt: Technik-Konzeptionen zwischen Risiko und Utopie. Festschrift für Gerhard Banse. Berlin 2006.
13. Vö. N., Luhmann: Risk: A Sociological Theory. New York: de Gruyter. 1993. 22-24.
14. I., Hronszky: Kockázat és innováció. A technika fejlődése társadalmi kontextusban. Budapest, Arisztotelész Kiadó, 2002.16.
15. Uo. 16.
16. Később lesz szó a kockázatértékelési alaptípusokról.
17. M., Douglas: A kockázat és a hibáztatás, Az erkölcsök és a veszély. Fordította Friedrich Judit. Replika 1998. 31-32. szám 63-67
18. The German Advisory Council on Global Change (WBGU 2000)
- 19.

A., Klinke, O., Renn: Systemic risk: A new challenge for risk management. 2004. <http://www.kent.ac.uk/scarr/events/finalpapers/Klinke%20.pdf> nézeve 2005. május 11.

20. A., Stirling: On science and precaution in the management of technological risk. An ESTO Project Report, Sevilla, 1999.

21. A részletes elemzés megtalálható: Fésüs Ágnes: A bizonytalanságkezelés kulturális meghatározottsága. In Tóth Attiláné, L., Molnár szerk.: Globalizáció és innováció. Arisztotelész Kiadó, Budapest, 2005.